

nyulnak gyümölcsözőbbnek? Melyek a korlátaik?) Egészen különleges óvatosságra intenek azok a megállapítások, melyekre a gyakorlat vezetett hazánk feltételei közt, mert ezek erősen eltérnek attól, amivel eddig nézett szembe a szociometria. Termékenyek lesznek-e a szocialista lényegű társadalmi létre alkalmazott és rendszerünk céljainak alárendelt szociometriai módszerek? A választ csupán kikísérletezésük adhatja meg, s ennek számolnia kell valóságos értékükkel, nemkülönben alkalmazásuk objektív és szubjektív körülményeinek sajátosságaival.

BODOR ANDRAS

Az „ázsiai termelési mód” kérdéséről

A termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus fejlődése alapján a történelmi materializmus az emberi társadalom fejlődésében öt termelési módot állapít meg: az ősközösséget, a rabszolgatartó társadalmat, a feudalizmust, a kapitalizmust és a szocializmust. A rabszolgatartó társadalmon belül a történettudomány még megkülönbözteti az ókor keleti, ázsiai államaira jellemző *keleti vagy fejletlen* és a görög-római világra kiterjedő *fejlett* vagy *klasszikus rabszolgaságot*. Felmerül a kérdés: jellemezhető-e az ókori keleti államok (Egyiptom, Palesztina, Szíria, Mezopotámia, Perzsia, India, Kína és mások) mint rabszolgatartó államok? Nem volna-e helyesebb ezekre a társadalmakra a Marx használta „ázsiai termelési mód” fogalmát alkalmazni? Ha igen, akkor mi ennek a fogalomnak tárgya és tartalma, földrajzilag nem alkalmazható-e más területekre és társadalmakra is? Nem szükséges-e az öt alapformációról szóló elméletet kiegészíteni és hat társadalmi termelési módról beszélni? Nem illeszthető-e be e termelési módba a gyarmati iga alól felszabadult államok gyarmatosítás előtti története?

Íme, általában ezek a fő kérdések, amelyek „az ázsiai termelési módról” a csaknem tíz év óta folyó tudományos vita során felvetődtek.

A vita kezdete

A két világháború között, de különösen a második világháború után a történettudomány területe kibővült, problémái elmélyültek, a régészeti és az etnográfiai kutatások megsokszorozták a történeti forrásanyagot, ugyanakkor a még nemrégén félgymati vagy gyarmati sorban élő népek múltját nem kívülről, a hódítók törté-

nészei, hanem belülről, saját kutatóik vizsgálják, tanulmányozzák. Mindez nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy az emberi társadalom fejlődési útját egyre tisztábban, a valóságnak megfelelően lássuk. Nincsen azért semmi különös abban, ha a jelenkor kitágult látóhatáráról vizsgálva a múltat, mind a polgári szemléletek, mind a történelmi materializmus alapján álló történettudomány nemcsak egyre több ismeretlent hoz felszínre, hanem újra megvizsgálja a régi, már lezártak hitt tételeit. E vizsgálat során a távolabbi múlt, de a jelenkor nagy problémái is új megvilágításba kerülnek, olyan összefüggések bukkannak elő, amilyenekre korábban nem figyeltek fel, s az egyes kérdések tisztázása során nemzetközi méretű tudományos viták lettek.

Hogy az ázsiai termelési mód kérdéséről megindult vitára a közvetlen indítékot mi adta, ma már nehéz megállapítani. Valószínű, egy elméleti kérdés szigorúan tudományos vizsgálatából pattant ki az élénk eszmecsere. 1956-ban a Szovjetunió Tudományos Akadémiája kiadta a tíz kötetre tervezett *Világtörténet* első kötetét, mely summásan tárgyalja az ősközösségi és bővebben a keleti rabszolgatartó társadalmakat. A kötet megjelenése előtt az ókori történet kérdéseivel foglalkozó szovjet folyóiratban, a *Vesztnyik Drevnyej Isztorii*ban több tanulmány jelent meg a rabszolgatartó társadalom korszakbeosztásáról, a keleti meg a klasszikus rabszolgaság jellegzetes vonásairól. Valamennyi tanulmány megegyezett abban, hogy a keleti, vagyis az egyiptomi, mezopotámiai, indiai, kínai és más ókori társadalmak rabszolgatartó társadalmak voltak, sőt ezt a konklúziót annyira valódinak tartotta, hogy e téren a leghalványabb kétségnek sem adott helyet. Ugyanakkor a tanulmányok megállapították, hogy a keleti társadalmaknak rabszolga-mivoltuk ellenére sok olyan jellegzetessége van, amilyenekkel a klasszikus, azaz a görög-római rabszolgatartó társadalmakban nem találkozunk.

Az így felvetett kérdést vitte tovább, ugyanakkor azonban a polgári felfogások ellen is hadakozott két Német Demokratikus Köztársaság-beli kutató: Rigobert Günther és Gerhardt Schrott *Einige Probleme zur Theorie der auf Sklaverei beruhenden Gesellschaftsordnung* (Néhány kérdés a rabszolgaságon nyugvó társadalmi rend elméletéhez) című tanulmánya (*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, V. 1956. 990—1008). A tanulmány az ókori Kelet társadalmát szintén rabszolgatartó társadalmaknak tekinti, de nem hangsúlyozza ki a rabszolgaság két formája között meglévő különbséget. A következő évben, egy másik német történész, E. Welskopf *Die Produktionsverhältnisse im Alten Orient und in der griechisch-römischen Antike* (A termelési viszonyok az ókori Keleten és a görög-római antikvitásban. Berlin, 1957) című tanulmányában rámutat a keleti, szerinte patriarchális és a klasszikus rabszolgaság közötti különbségekre, kiemelve az előbbiben a faluközösségek nagy jelentőségét. Ennek ellenére kitart amellett, hogy a kétfajta rabszolgaság között csak mennyiségi, más szóval csak helyi különbségek vannak, és az ún. ázsiai termelési mód nem képvisel külön fejlődési szakaszt.

Az így megindult vita azután tovább gyűrűzött, de egyelőre csupán az ókori keleti és klasszikus társadalmainak jellege körül zajlott. Azt, hogy az ókori Kína társadalmában az ázsiai termelési mód fedezhető fel, először Tókei Ferenc állította 1958-ban megjelent tanulmányában: *Les conditions de la propriété foncière dans la Chine de l'époque de Tcheou* (A földtulajdon helyzete Kínában a Csou-korszakban. *Acta Antiqua*, VI. fasc. 3—4. 1958. 245—299). A továbbiakban több tanulmányt írt az ázsiai termelési módról; ezeket a Francia Kommunista Párt ideológiai szakosztálya franciául is kiadta. Ettől kezdve a kapitalista országokban élő marxista történészek és filozófusok vitákat rendeztek, tanulmányokat írtak az ázsiai termelési módról és angol, francia, spanyol és más nyelvekre fordították le Marxnak először csak 1939-

ben orosz nyelven megjelent *A tőkés termelés előtti tulajdonformák* című művét, melyben Marx részletesen foglalkozik e termelési móddal. Ugyanakkor kibővítették e fogalom időbeli és földrajzi határait, ugyanis kutatásaik arra a következtetésre jutottak, hogy ez a fogalom nemcsak Ázsiára és az ókorra, hanem a gyarmatosítás előtti Afrikára, valamint Közép- és Dél-Amerikára egyaránt vonatkozatható. Az a meggyőződés alakult ki, hogy a történészek, filozófusok, közgazdászok, szociológusok felfedezték azt a társadalmi kategóriát, amelybe belesorolhatók mindazok a kapitalizmus fokára még el nem jutott társadalmak, amelyek sem a klasszikus rabszolgaság, sem a feudalizmus ismérveivel nem jellemezhetők.

A klasszikus tudományokat művelő marxista kutatók 1964. évi VII. leningrádi kongresszusán egy cseh történész, Jan Pečírka *Megjegyzések a rabszolgatartó formáció és az ázsiai termelési módról szóló vitához* címmel érdekes, sok hozzászólást kiváltó dolgozatot olvasott fel. Hasonlóképpen nagy érdeklődést váltott ki ez a kérdés az 1964-ben Moszkvában tartott VII. antropológiai és etnográfiai kongresszuson is, ahol elsősorban a francia marxista ideológusok és történészek vetették fel.

Közben a kapitalista államokban, főként Franciaországban, egyre több tanulmány jelenik meg. Ezek részint a kérdés elméleti oldalát, részint gyakorlati alkalmazását vitatják, vagyis, miként jelentkezik az ázsiai termelési mód a kínai, indiai, indonéziai, afrikai, azték és inka, valamint az ókori egyiptomi, mezopotámiai, műkénei, etruszk és más hasonló társadalmakban.

A vita kiszélesedésének oka és jellege

Részben már rámutattunk a vita indulásának körülményeire, és érintettük azokat a tényezőket is, amelyek hozzájárultak bővüléséhez. Mégis célszerűnek tartjuk, hogy még egyszer visszatérjünk ennek a gyorsan kibontakozó, szinte az egész marxista tudományos világot lázba hozó vitának az okaira. Ezeket illetően teljesen egyetértünk a szovjet ókor-történész Ja. A. Lencman megállapításaival.

Az említett szovjet szakfolyóirat 1965. 3. számában (74—83) megjelent, e kérdéssel kapcsolatos *Néhány előzetes megjegyzés* című hozzászólásában Lencman a vita kiváltotta érdeklődésnek az okait négy pontban határozza meg. Szerinte az egyik elsődleges ok az, hogy a második világháború után sok francia marxista részt vett a volt francia gyarmatok felszabadító harcában, és támogatta a helyi törzsek és népek szabadságmozgalmát. E népeknek a gyarmatosítás előtti és közelmúltját tanulmányozva arra a következtetésre jutottak, hogy az általuk megismert gazdasági és társadalmi viszonyok nagymértékben hasonlítanak a Marx írásaiban meghatározott ázsiai termelési módhoz.

Másodszor Lencman is úgy véli, hogy az utolsó három évtizedben — mióta e kérdés körüli első viták lezárultak — mind a keleti, mind a görög-római rabszolgaságra vonatkozólag roppant gazdag tényanyag gyűlemlett fel. Emiatt azután elkerülhetetlenné vált az új ismeretek általánosítása, ami azonban távolról sem látszott mindig igazolni a korábbi általánosítások helyességét. Különben a keleti társadalmak általános jellemzése mindig nehézségekkel járt. Volt idő — a húszas évek eleje —, amikor e társadalmakat a szovjet történészek is a feudális jelzővel illették. Rabszolga-jellegük, éppen a köztük és a görög-római rabszolgaság közötti szembetűnő eltérések miatt sohasem látszott magától értetődőnek vagy éppen meggyőzőnek.

A marxista történelemtudományban az ötvenes évek közepétől bekövetkező fel lendülés és pezsdülés ugyancsak fontos tényező. Feltehetően — állapítja meg Lencman —, legalább részben innen származott az a törekvés, hogy tisztázzák Marxnak az ázsiai termelési módról vallott nézeteit.

Végül Lencman a vita negyedik okát abban látja, hogy miután a szovjet szakemberek és elsősorban a Kelet-kutatók az ázsiai termelési módot illetően évtizedeken át hallgatásba burkolóztak, a marxista történészek most úgy vélik, hogy ezt a kérdést ismét fel kell vetni és tisztázni kell.

Nyilvánvaló, mindezek az okok hozzájárultak annak az érdeklődésnek a kiváltásához, amely a vitát kíséri, mégis úgy véljük, hogy ezek mellett ott található a tudomány embereinek még az a szándéka is, hogy a felszabadult gyarmati népek múltját bekapcsolják az emberiség társadalmi fejlődésének nagy folyamatába, meghatározzák jelenlegi történeti helyüket és segítsenek kijelölni jövőbeli haladásuk irányát. Ugyanakkor elismerésre méltó a vitában résztvevő marxista történészeknek és filozófusoknak az az őszinte törekvése, hogy a marxizmus klasszikusainak megállapításaiából kiindulva, a közben felgyülemlett történeti adatokra támaszkodva alkotó módon továbbfejlesszék a történelmi materializmust.

Nem hallgathatjuk el a vitában megmutatkozó bizonyos egyoldalúságot sem. Ez nem azt jelenti, hogy valamennyi tanulmány egyetért az ázsiai termelési mód fogalmának meghatározásában vagy társadalmi, földrajzi, időbeli értelmezésében. Nem, erről szó sincs. Inkább az a helyzet, hogy a megjelent tanulmányok szinte egyöntetűen elfogadják e társadalmi formáció létjogosultságát, és még nem akadt történész, aki azt komoly érveléssel tagadta volna. Ugyanakkor az is igaz, hogy sok hozzáértő ókor-történész és ideológus még ezideig távol maradt a vitától.

Néhány jelentős tanulmány

Nincs helyünk rá, de talán szükségtelen is foglalkoznunk mindazokkal a tanulmányokkal, amelyek e kérdésről íródtak, néhány alapvető munka rövid ismertetésétől mégsem tekinthetünk el. Tőkei Ferenc több tanulmányt írt a szakfolyóiratokban, melyeknek mintegy összefoglalását, szintézisét adja az 1965-ben a Kossuth Kiadónál külön könyvalakban megjelent *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez* című írása. A tanulmány első fejezete azt vizsgálja, hogyan jelentkezik ez a fogalom Marx műveiben, a második főként Marxnak *A tőkés termelés előtti tulajdonformák* címmel 1853-ban írott műve alapján elemzi az ázsiai termelési módot, a harmadik az előbbiekről leszűrt következtetéseket Kína történetére alkalmazza.

A cseh ókortudományi folyóirat, az *Eiréné* 1964. évi III. száma (131—146) a témával kapcsolatos két tanulmányt jelentetett meg. Az egyiket a francia Jean Chesneaux írta *Le mode de production asiatique. Une nouvelle étape de la discussion* (Az ázsiai termelési mód. A vita új szakasza) címen, s benne a vita állását a múlt évig foglalja össze. A másik tanulmány szerzője a már említett cseh történész, Jan Pečírka, aki *Die sowjetischen Diskussionen über die asiatische Produktionsweise und über die Sklavenhalter-Formation* (Szovjet viták az ázsiai termelési módról és a rabszolgaszerű formációról) című írásában bemutatja a szovjet történészek véleményét az Ázsia ókori társadalmairól, és ismerteti azt a vitát, amely a két világháború között folyt az ázsiai termelési módról a Szovjetunióban.

Varga Jenő *Ocserki po problemam politekonomii kapitalizma* (Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdasági kérdéséhez. Moszkva, 1964) című könyvében külön fejezetet szentel az ázsiai termelési módnak (358—412). Ebben azt fejtegeti, hogy Marx nagy fontosságot tulajdonított az ázsiai termelési mód kérdésének, és azon távolról sem a feudalizmus ázsiai változatát értette, amint némelyek állítják. Továbbá megállapítja, hogy Lenin magáévá tette Marx idevonatkozó nézeteit, mert *Kik azok a „népbarátok“ és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?* című művében ő

is beszél az ázsiai termelési módról, és ennek kulcsát a föld-magántulajdon hiányában látja.

A haladó francia folyóirat, a *La Pensée* több alkalommal foglalkozik az ázsiai termelési móddal. 1964 áprilisi (114.) számát főként ennek a kérdésnek szenteli, s cikket jelentet meg többek között Tőkei, Jean Chesneaux és mások tollából, ugyanakkor összegyűjti és közlésezi Marxnak és Engelsnek az ázsiai termelési módra vonatkozó megállapításait. A *La Pensée* 1965. évi 119. és 122. számaiban is több tanulmányt szentel a kérdésnek. E vonatkozásban a különben is gazdag francia szakirodalomból két tanulmány kívánkozik még megemlítésre. Az egyik J. Suret-Canale *Les sociétés traditionnelles en Afrique tropicale et la conception marxiste de „mode de production asiatique“* (A forróégyövi Afrika hagyományos társadalmi és „az ázsiai termelési mód“ marxista fogalma) című, a moszkvai antropológiai és etnográfiai kongresszuson elhangzott előadása. Ebben kifejti, hogy a gyarmatosítás kezdetén a forróégyövi Afrika társadalmi sem az antik rabszolgatartó, sem a nyugat-európai feudális társadalmakhoz nem hasonlíthatók, mert ezek a társadalmak a marxí „ázsiai termelési mód“ jellegzetességeit viselik magukon.

A másik M. Godelier *La notion de „mode de production asiatique“ et les schémas marxistes d'évolution des sociétés* (Az „ázsiai termelési mód“ fogalma és a társadalmak fejlődésének marxista sémái) című tanulmánya, ez az ázsiai termelési mód marxí értelmezése után a termelési mód helyét igyekszik megállapítani. Végül megemlítjük három szovjet történésznek — J. A. Lencman, N. V. Pigulevszkaja és A. I. Pavlovskaja — a *Vesztnyik Drevnyej Isztorii* 1965. 3. számában közölt hozzászólásait.

A marxista klasszikusok és az ázsiai termelési mód

Marx műveiben az „ázsiai termelési mód“ elnevezés gyakran előfordul. A *politikai gazdaságtan bírálatához* című művéhez írt előszavában Marx a következőket mondja: „Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként.“ A *La Pensée* 114. számában M. Godelier több mint száz marxí idézetet gyűjtött össze az ázsiai termelési módra vonatkozólag, mégis felmerül a kérdés, vajon Marx Morgan könyvének megjelenése után nem tagadta-e meg e kérdéstről vallott korábbi nézeteit? Továbbá: mi az oka annak, hogy Engels az ősközösség és a rabszolgatartó társadalomról Morgan alapján megírt, *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében egyáltalán említést sem tesz róla.

Ami az első kérdést illeti, először Plehanov állította, hogy Morgan könyvének megjelenése után Marx megváltoztatta véleményét az ázsiai termelési módról. Tőkei Ferenc, aki idézett művében ezt a kérdést tüzetes elemzés alá veszi, arra a következtetésre jut, hogy azok a történészek, akik elfogadják Plehanov nézeteit, önmagukkal kerülnek összeütközésbe, mert az ázsiai társadalmakat rabszolgatartó társadalmaknak tekintik ugyan, de jellemzésükre Marxnak az ázsiai termelési módról szóló megállapításait alkalmazzák, és ilyen módon alapformáció-elméletük ellentmondásba kerül Marx egész gazdasági és történetfilozófiai felfogásával. Marad tehát a tétel, hogy e kérdésre vonatkozó nézeteit Marx sohasem tagadta meg, azok nem avultak el, legfeljebb kiegészíthetők az újabb tényanyag fényében.

Ami Engelset illeti, *A család, a magántulajdon és az állam eredetében* valóban nem beszél az ázsiai termelési módról. Charles Parain (*La Pensée*, 114., 5.) ennek okát abban látja, hogy Engels művének főcélja ama mozgás természetét és formáit felfedezni, amely a rabszolgatermelés antik társadalmi formációjához vezetett. Következésképpen Engelsnek nem is lehetett szándéka megvizsgálni ebben a könyvében az egye-

temes történelem végtelen változatosságát. M. Godelier viszont, aki az ázsiai termelés univerzális jellegét hangsúlyozza, Engels hallgatásának okát abban látja, hogy sem Morgan, sem ő a szóban forgó műveikben tárgyalt társadalmakban nem fedezhettek fel ilyen vonásokat, minthogy sem az indián, sem a görög, sem a germán vagy kelta társadalmak nem ilyen jellegűek. Tőkei viszont egyenesen kijelenti: „Engels a keleti társadalmakat nem tartotta rabszolgatartó társadalomnak, ellenkezőleg, éppen e társadalmi fok előtt való megrekedésüket emelte ki“ (i.m. 34.). S ha emlékezetünkbe idézzük Engels alábbi megállapítását: — „A régi közösségek, ahol tovább fennálltak, évezredek óta a legdurvább államforma, a keleti despotia alapzatát alkotják... Csak ott, ahol e közösségek felbomlottak, haladtak a népek önmaguktól előbbre, és a legközelebbi gazdasági haladásuk abban állt, hogy a termelést a rabszolgamunka révén fokozták és továbbképezték“ (Marx—Engels *Művei* 20. kötet, 177.), — akkor igazat kell adnunk Tőkeinek.

Az elmondottakból megállapítható, hogy e kérdésről megjelent tanulmányok végkövetkeztetése szerint a marxista klasszikusok sohasem tagadták meg az ázsiai termelési módról vallott nézeteiket, azok mai napig sem avultak el, sőt helyességüket éppen az újabb kutatások igazolják.

Az ázsiai termelési mód mibenléte

Marxnak a *New York Daily Tribune* hasábjain 1853-ban a keleti társadalmakról megjelent cikksorozata, főként a *Brit uralom Indiában* és *A tőkés termelés előtti tulajdonformák* című művei, valamint levelezése alapján a tanulmányok általában az alábbiak szerint értelmezik az ázsiai termelési módot.

E mód szinte valamennyi alapvonását döntően meghatározza az a tény, hogy ismeretlen benne a föld-magántulajdon. „Az, hogy Keleten nincs földtulajdon, valóban az egész Kelet kulcsa. Ebben rejlik politikai és a vallási történelme“ — állapítja meg Marx (Marx—Engels: *Válogatott levelek*. 1950. 89).

Minthogy bármely társadalomban a tulajdonforma lényegében a termelési viszonyok kifejeződése, szükségesnek látszik bővebben megvizsgálnunk, mit kell értenünk a föld-magántulajdon hiányán Keleten. Marx a tőkés termelés előtt háromféle tulajdonformát különböztet meg: az ázsiai, antik és germán (feudális) tulajdont. Mindhárom kiindulópontja a törzsi köztulajdon. Az ázsiai népek ezt nagyrészt változatlanul hagyták, állandósították és törvénné emelték. Itt az egyes ember csak mint a közösség tagja viszonyul a földhöz. „Az ázsiai formában — állapítja meg Marx — az egyes embernek nincs tulajdona, csak birtoka; a tulajdonképpen valóságos tulajdonos a község — tehát a tulajdon csak mint a föld közös tulajdona van meg“ (i.m. 17). Továbbá: „... az egyes sohasem lesz tulajdonos, hanem csak birtokos, alapjában véve ő maga a tulajdona, a rabszolgája annak, akiben a község egysége létezik, és a rabszolgaság itt sem a munka feltételeit nem szünteti meg, sem a lényeges viszonyt nem módosítja“ (i.m. 28.). A valóságos tulajdonos a valamennyi közösséget képviselő állam, illetve annak megszemélyesítője, az uralkodó, aki „... mint a kis közösségek felett álló összefoglaló egység jelenik meg magasabb tulajdonosként vagy egyetlen tulajdonosként, a valóságos községek pedig ennek következtében csak örökös birtokosokként“ (i.m. 9.).

Az antik tulajdon jellegzetessége röviden abban foglalható össze, hogy a felbomló törzsi köztulajdon főképviseelője a városállam lesz, és az egyén csak mint a város tagja tulajdonosa a saját földparcellájának és fordítva, csak akkor lehet teljes jogú tag, ha földparcellával rendelkezik. Itt tehát teljes földmagántulajdon van, de hogy azzal tulajdonosa szabadon rendelkezék, az egész közösséget képviselő vá-

rosállam tagjának kell lennie. Ezért nem lehettek Athénben az idegenek, még ha olyan kiváló személyiségek voltak is, mint például Protagorasz, sem teljes jogú polgárok, sem földtulajdonosok.

A germán formában az egyén már csak magántulajdonosa a földnek, s „csak mint ilyen birtokosa a pusztá járulékká korcsosult közföld-maradványnak”.

Éppen a föld-köztulajdon megmaradása határozza meg a „keleti” társadalmak belső szerkezetét, a különböző földközösségek (nemzetségi, nagycsaládi, falu- és más közösségek) fennmaradását évszázadokon keresztül, az uralkodó osztály bürokratikus jellegét és az állam despotikus formáját.

A földközösségek, amelyek csak birtokosai és nem tulajdonosai a földnek, kezdetben a földet közösen művelik meg, később, időről időre újraosztják családi parcellákra, s legfennebb a közterhek viselésére szánt darabot művelik meg együttesen, mint például a kínai ún. „kútrendszerben”. A föld birtoklásáért földjáradékot (adó) fizetnek és munkaszolgálatot teljesítenek a „közösséget képviselő személynek”, „az egészét összefogó egységnek”, vagyis az államot megszemélyesítő uralkodónak. Mert „a szűkebb közösség többletmunkájának egy része a magasabb közösség tulajdonát alkotja; ez utóbbit végeredményben egy személy testesíti meg. Maga a többletmunka egyrészt az adóban stb., másrészt az egység megtestesítőjének, részben a tényleges despotának, részben a törzs elképzelt megszemélyesítőjének, az istennek magasztalását szolgáló közös munkában jut kifejezésre” (Marx i.m. 9.).

A kis közösségek ezért az államhatalom, vagy az istent képviselő papság függőségében vannak, zárt csoportokat alkotnak, amelyek csak választott tisztviselőik útján érintkeznek a „magasabb” vagy „emelkedettebb közösség” képviselőivel. „Ezeknek az önmagukkal beérő közösségeknek... az egyszerű termelő organizmusa szolgáltatja a kulcsot az ázsiai társadalmak ama változatlanóságának titkához, amelylyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos felbomlása, újjáalakulása és az uralkodók szüntelen változása. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőregió viharai” (Marx: *A tőke* I. kötet, 1961. 325–336).

A közösségeken belül a társadalmi munkamegosztás csak fejletlen formában jelentkezik, a földművelés és a kézművesség lényegében nem válik szét, ezért *zárt, természeti* gazdálkodást folytatnak, csak a fölösleget szállítják piacra, vagyis az *árutermelés csak csökevényes formában jelentkezik*.

A törzsi társadalom további torzulása révén, az uralkodó osztály fő feladatának már nem a közösség szolgálatát tartja, hanem az adóbeszedést és a közmunkák irányítását. Ezért bürokratikus arisztokráciává alakul át. Fokozatosan elkülönül a közvetlen termelőktől, a földközösségek parasztjaitól s az „emelkedettebb közösségek” nevében behajtja az adót. A terméktöbblet elsajátítása révén a földek tulajdonosaként, a termelési feltételek monopolistájaként viselkedik s részint a közösség képviselője, részint a hivatalok örökölhető volta lehetővé teszi, hogy különböző formákban, szinte magántulajdonosa legyen a földnek.

Az uralkodó az egész közösség összetartó egysége — az egész közösség, az egyszerű földközösségi tag és az arisztokrácia legfőbb képviselője — s mint a föld egyetlen tulajdonosa teljhatalommal rendelkezik. Mindenki egyformán alattvalója, szolgálja, s ebben az értelemben nevezi Marx a keleti társadalmakat „az általános rab-szolgaság” megnyilvánulásának.

Nem nehéz felismerni, hogy ez a társadalmi szerkezet a törzsi társadalom már meglévő elemeinek természetes fejlődéséből és fokozatos torzulásából alakult ki. A nemzetségi közösségek különféle földközösségekké változtak át, s amit a törzsi társadalomban önként az egész közösség érdekében tettek, azt most kötelezően adó és

kényszermunka formájában rótták le; a törzsi arisztokrácia hivatalnoki, elnyomó arisztokráciává alakult át, a törzsfő pedig teljhatalmú despota lett.

Mind a despota, mind az arisztokrácia a termelés, elsősorban az öntözőhálózat és a nagy építkezések megszervezésével továbbra is abban a látszatban tetszeleggett, hogy végső soron az egész közösség érdekeit szolgálja. Valóban, az öntözőhálózat építése, az óriási területek nyújtotta feltételek összehangolása a termelés végett megkívánta a kormány központosító hatalmának közbelépését. Egyes kutatók a köztulajdon és az erre szilárdan tapadó közösségek megmaradásának okát, a keleti államok despotikus jellegét, az egész közösség élete, termelése számára olyannyira szükséges öntözőhálózat megépítésében, karbantartásában, bővítésében látják. Ezért az ilyen társadalmakat *hydraulikus társadalmaknak* is nevezik. Nem tagadható, hogy az öntözéses földművelés nagymértékben hozzájárult „az ázsiai termelési mód” létrejöttéhez, de a társadalmaknak hasonló szerkezete olyan területeken is előfordul, ahol az öntözéses földművelés nem volt meg. Következésképpen létrejöttének más oka is lehet: nevezetesen a földterület bősége, emiatt a földművelés és kézművesség közvetlen egyesülése, a közösségek zártsága, elszigeteltsége, az árutermelés hiánya, mert mindezek lehetetlenné tették a föld-magántulajdon kialakulását, a társadalomnak „a közösség köldökszinórjáról” való leszakadását és, Engels szavaival élve, talpazatul szolgáltak a keleti despotikus államformának.

A keleti társadalmakban, ha nem is olyan formában és nem azon az alapon, mint a görög-római világban, létrejöttek, éppen a törzsi tagozódás további mélyülése folytán a társadalmi osztályok: a bürokratikus „hivatalnoki” nemesség, a papság, a köznép, de nem hiányzanak a rabszolgák sem. A rabszolgaság azonban itt csak intézmény, nem válhatik a termelés alapjává, éppen a köztulajdon megléte miatt. Ha ugyanis a közösség meghódít egy másik közösséget, a foglyok csak annak tulajdonába kerülhetnek, és így ők is olyan tagokká válnak, akik a többivel egyforma szolgáltatásokkal tartoznak a közösség képviselőinek. Ezért itt a rabszolgaság köztulajdonon nyugvó függést jelent csupán, és patriarchális jellegű.

Az „ázsiai termelési módra” jellemző továbbá a hosszas stagnálás, amelynek oka részben az árutermelés, ennek következtében az igazi városok hiánya. Amint Marx is megjegyzi, a nagy városok itt csupán fejedelmi táboroknak tekinthetők, mint rárakódások a tulajdonképpeni gazdasági konstrukcióra. Az egy helyben topogást idézi elő a hagyomány megkötő, megcsontosító ereje is. A köztulajdon a földművelés fejlődésének folyamán béklyója lett a termelésnek, és az elszigetelt faluközösségek az emberi szellemet a lehető legkisebb területre korlátozták, a hagyományos szokások rabszolgájává tették, megfosztották minden nagyságtól és történelmi energiától.

Összegezve az eddigieket: az „ázsiai termelési mód” föld-köztulajdonon alapuló társadalmi formáció, melyben a termelés a földművelést és kézművességet egyesítő faluközösségekre épül, az uralkodó osztály pedig a törzsi arisztokráciából bürokratikus arisztokráciává torzul; államrendszere az öntözőhálózat állandó fejlesztését és a nagy építkezéseket biztosító despotikus, központosított hatalom. A rabszolgaság csupán mint intézmény létezik benne, nem mint a termelés alapja.

A kutatók általában egyetértenek abban, hogy Ázsián kívül is előfordul, és elnevezése csupán konvencionális.

Eltérő vélemények

Az „ázsiai termelési mód” jellegét illetően lényeges eltérések mutatkoznak az eddig megjelent tanulmányokban. Tőkei például e mód átmeneti jellegét hangsúlyozza. Szerinte nem önálló alapformáció, hanem „átmeneti formáció az ősközösség és az antik termelési mód között; tulajdonviszonyai tekintetében legszorosabban az

ösközösségi formációhoz kapcsolódik, ám a termelési mód egésze és a társadalmi tagozódás szempontjából nem tartozik sem az ösközösség, sem a rabszolgatartó formáció, sem a feudalizmus kategóriájába“ (i.m. 100), és nem lehet egy negyedik, kapitalizmus előtti alapformációt sem látni benne.

Ezzel szemben J. Suret-Canal az osztályok nélküli társadalomról az osztálytársadalomra való átmenet szakaszának tartja, Godelier viszont alapformációnak, az osztályok nélküli társadalom utolsó és az osztálytársadalom első formációjának tekinti. Az idesorolható társadalmakat két csoportra osztja: a nagy építkezéseket végző és az építkezések nélküli társadalmak csoportjára.

Megoldatlan problémák

Ezek az eltérések az ázsiai termelési mód jellemzésében — számukat másokkal is növelhetnők — azt mutatják, hogy sok még a megoldatlan probléma. Sőt vannak történészek, akik szerint nincs elegendő tudományos bizonyíték ahhoz, hogy ez a fogalom véglegesen meghonosodjék a történettudományban.

Nehézséget okoz mindenekelőtt az, hogy egyesek alapformációnak, mások átmeneti jellegűnek tekintik. De még az sem dőlt el, vajon a keleti társadalmak nem tekinthetők-e mégiscsak rabszolgatartó társadalmaknak? Több marxista történész úgy véli, hogy Egyiptomban például a rabszolgák termelése döntő fontosságú, mert az öntözőhálózat építői és a templombirtokok kézművesei elsősorban a rabszolgák közül kerültek ki.

Az ázsiai termelési móddal foglalkozó tanulmányok gyengesége, hogy nem vették figyelembe a magukon a közösségeken belül támadó ellentmondásokat. Egyfelől a föld társadalmi tulajdona, másfelől az egyéni termelés és a termelőeszközök magántulajdona ellentmondást szült, amely a faluközösségek bomlasztó erejévé vált és a családok vagyoni, majd társadalmi egyenlőtlenségét hozta létre; ez a közösségek fokozatos bomlásához és a rabszolgaság egyre nagyobb méretű fejlődéséhez vezetett. Nem vizsgálták meg továbbá a katonai demokrácia és az ázsiai termelési mód viszonyát, noha, különösen az afrikai társadalmak, sok szempontból inkább a katonai demokrácia kategóriájába, mint az ázsiai termelési módba sorolhatók.

Végül kifejeződésre juthat az az aggodalom is, hogy az ázsiai termelési mód elhatárolása magában rejti a történelem Európa-centrikus felfogását, és határvonalat húz az európai meg a többi kontinens társadalmi fejlődése közé.

Mindezek a megjegyzések arra intenek, hogy további kutatásokra van szükség. De nem tagadható, hogy a vita már eddig is nagymértékben hozzájárult egyes ideológiai és történeti kérdések elmélyítéséhez, a történettudomány jelentős gazdagításához.

Tanulmányunk lezárása után jelent meg a Voproszi Filozofii 1965. évfolyamának utolsó, 12. száma. Ebben L. V. Danyilova, „Diskusszija po vaznoi probleme“ (148—156) ismerteti a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának különböző intézeteiben, a múlt év során, e kérdéstről lefolyt megbeszéléseket s alaposabban a Filozófiai Intézet keretében lezajlott vitával foglalkozik. Ennek során megvizsgálták Marx tételét az ázsiai termelési módról, felvetették az emberi társadalom „egyvonalú” és „többvonalú” fejlődésének kérdését, az állam kialakulásának különböző útjait, az osztálytársadalmak korai tagolódását és bizonyos, a „termelési mód”, „termelési erők” és „termelési formációk” szabatos meghatározására vonatkozó metodológiai problémákat. A vita nem tudott egységes álláspontot kialakítani, és szükségesnek tartja az „ázsiai termelési móddal” összefüggő kérdéskomplexum további kutatását. Különösen fontos a földközösségek dualis jellegének és az államalakulás kétféle úton —, a törzsi intézmények átalakulásával, és azok felszámolásával végbemenő folyamatának a tanulmányozását.